

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 28-37

УДК: 947, 083 (575. 25)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_5](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_5)

**Т. КЕНЕНСАРИЕВ ЖАҢЫ ДООРДУН ТАРЫХНААМАСЫНДАГЫ ЖАРАТМАН
ТАРЫХЧЫ**

**Т. КЕНЕНСАРИЕВ – ИСТОРИК СОЗИДАТЕЛЬ В ИСТОРИОГРАФИИ НОВОГО
ВРЕМЕНИ**

**T. KENENSARIEV – CREATOR HISTORIAN IN THE HISTORIOGRAPHY OF MODERN
TIMES**

Авазов Эрнис Абдыманапович

Авазов Эрнис Абдыманапович

Avazov Ernis Abdymanapovich

т.и.к., доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Джалал-Абадский государственный университет

Candidate of historical sciences, Associate Professor, Jalal-Abad State University

ernis-ist@mail.ru

Т. КЕНЕНСАРИЕВ ЖАҢЫ ДООРДУН ТАРЫХНААМАСЫНДАГЫ ЖАРАТМАН ТАРЫХЧЫ

Аннотация

Т.Кененсариев Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхын изилдөөгө зор салым кошкон кыргыздын чыгаан окумуштуусу. Макалада кыргыз элинин жаңы мезгилдеги тарыхынын орчундуу маселелерин эмгектеринде чагылдырган чыгаан кыргыз тарыхчысынын кошкон салымы каралат. Т.Кененсариевдин мурасы анын жазган эмгектеринде, тарыхчыны илимге берилген инсан катары мүнөздөгөн кесиптештеринин, замандаштарынын эскерүүлөрүндө сакталып калган. Теманын актуалдуулугу Т.Кененсариевдин өмүрүн жана чыгармачылыгын изилдөө Кыргызстандын тарых илиминин жана тарыхый ойлордун мындан аркы өнүгүшүнө салым кошо тургандыгы менен да мүнөздөлөт. Профессордун Кыргызстанда тарых илиминин жана жогорку тарыхый билим берүүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө кошкон салымы баа жеткис. Т.Кененсариев Кокон хандыгынын жана падышалык доордун тарыхын чагылдырууда эбегейсиз жана баалуу илимий мурас калтырган. Т.Кененсариевдин изилдөөлөрү Фергана өрөөнүндөгү боштондук күрөштүн тарыхын жаңыча чагылдырат. Алардын ичинде 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү, 1916-жылдагы көтөрүлүш боюнча изилдөөлөрү белгилүү.

Ачык сөздөр: Т.Кененсариев, жаңы доор, тарыхнаама, жаратман, тарыхчы.

Т. КЕНЕНСАРИЕВ – ИСТОРИК СОЗИДАТЕЛЬ В ИСТОРИОГРАФИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация

Т. Кененсариев является выдающимся кыргызским ученым внесший значительный вклад в изучении историю Кыргызстана Нового времени. В статье рассматривается вклад выдающегося кыргызского историка, отразившего в своих трудах важные вопросы истории кыргызского народа нового периода. Наследие Т.Кененсариева осталось в написанных им трудах, и в воспоминаниях его коллег и современников, которые характеризовали историка как человека, преданного науке. Актуальность темы характеризуется и тем, что изучение жизни и творчества Т.Кененсариева будет способствовать дальнейшему развитию исторической науки и мысли в Кыргызстане. Вклад профессора в становлении и развитии исторической науки и высшего исторического образования в Кыргызстане неопределимы. Т.Кененсариев оставил огромное и ценное научное наследие в освещении истории Кокандского ханства и царского периода. В исследованиях Т. Кененсариева по-новому отражены истории освободительной борьбы в Ферганской долине. Среди них известны исследования об Андижанском восстании 1898 г. и восстании 1916 г.

Ключевые слова: Т. Кененсариев, новая время, историография, создатель, историк.

T. KENENSARIEV – CREATOR HISTORIAN IN THE HISTORIOGRAPHY OF MODERN TIMES

Abstract

T. Kenensariev is an outstanding Kyrgyz scientist who has made a significant contribution to the study of the history of Kyrgyzstan in Modern times. The article examines the contribution of an outstanding Kyrgyz historian, who reflected in his writings important issues of the history of the Kyrgyz people of the new period. The legacy of T. Kenensariev remained in his writings, and in the memoirs of his colleagues and contemporaries, who characterized the historian as a man devoted to science. The relevance of the topic is also characterized by the fact that the study of the life and work of T. Kenensariev will contribute to the further development of historical science and thought in Kyrgyzstan. The professor's contribution to the formation and development of historical science and higher historical education in Kyrgyzstan is invaluable. T. Kenensariev left a huge and valuable scientific legacy in covering the history of the Kokand Khanate and the tsarist period. T. Kenensariev's research reflects the history of the liberation struggle in the Ferghana Valley in a new way. Among them there are well-known studies on the Andijan uprising of 1898 and the uprising of 1916.

Keywords: T. Kenensariev, new era, historiography, creator, historian.

Киришүү

Окумуштуунун басып өткөн жолуна сереп салууда анын биринчи кезекте инсан жана адис тарыхчы катары калыптанышына ал билим алган мектеп, орто жана жогорку окуу жай, илимий мектеп, кесиптештер чөйрөсү чон роль ойноору талашсыз. Ошол кезде ооматы артып, илим билимге суусаган жаштардын көзүнөн учуп турган мугалимдик чеберкана саналган Жалал-Абад педагогикалык окуу жайы дээринде зээндүү болочок тарыхчынын дүйнөсүнүн ачылышына өбөлгө болгон. Эске салсак, кыргыздын алгачкы окуу жайларынын бири болгон бул бараандуу билим уясынан элибиздин бир катар белгилүү инсандары билим алышкан. Алардын арасында таанымал тарыхчылардан тарых илиминин кандидаты кыргыздын тунгуч адис-археологу Ы. Кожомбердиев, тарых илимдеринин доктору, профессор М. Малабаев сыяктуу инсандарды белгилөөгө болот. Тагдырдын тартуусу менен ушул окуу жайда элеттик өспүрүмдү билим сересиндеги алгачкы кадамы башталган. Аталган инсандын агартуучу катары ар тараптуу калыптанышында аталган окуу жайдын орду опол тоодой болгондугун окумуштуу бир катар эскерген жайы бар. Андан кийинки чоң мектеп кыргыз элине орошон окумуштууларды тартуулаган Кыргыз улуттук университети болгон. Изилдөөчүлүктүн изги иштердин башаты, илимий чөйрөнүн калыптанган мезгили ушул мезгилге туура келет. Илимпоздорго ыроолонгон кийинки баскыч бул тигил же бул илимий мектептин өкүлү болууда турат. Бул жаатта Т. Кененсариевдин илимий жетекчиси Россиянын XIX кылымдагы ички жана тышкы саясаты маселелери менен шүгүрлөнгөн москвалык профессор, тарых илимдеринин доктору (1965) Н. С. Киняпина (1920-2003), илимий кеңешчиси болгон көрүнүктүү тарыхчы К. Усенбаев (1928-1999) болгон. Т. Кененсариевдин дүйнөсүнүн илимге арналып, илимий изденүүчүлүк чөйрөсү жаңы доорго байланып калгандыгы ушунда турат. Ал көп жыл аралыгында илимий иш менен катар көбүрөөк педагогикалык ишмердүүлүк менен алектенген. Ошол кездеги ОМПИде тарыхчыларды даярдоонун кайрадан колго алынуусунан улам, жаңы жамаат түптөп, окуу жараянын жолго коюу ага жүктөлгөн. Кайра куруу жылдарындагы айкындуулуктун желаргысына туш келген ушул учур анын кесиптештеринин жана студенттердин арасында кадыр баркы көтөрүлүшүнө алып келген. Кыргыз коомундагы кыргыз тилине, тарыхына жана маданиятына карата улуттук унгуу кайра жандантуу аракеттеринен улам анын студенттери тил маселесин республикада алгачкылардан болуп көтөрүшүп, өз талаптары менен чыгышкан. Партиялык жетекчилик студенттерге жана ага карата кысым көрсөтүүгө өтүп, бирок мегилдин агымына жараша андан натыйжа чыгарууга жетише алган эмес. Анткени убак сааты келген келген СССР тынч жол менен таркалып кеткендиги маалым. Менимче бул учур тарых факультетинин алгачкы студенттеринин эс тутумдарындагы Т. Кененсариев жөнүндөгү сакталып калган сыймыктуу көз ирмемдердин бири десек болот. Ал эми анын кесипкөй тарыхчылардын гана эмес өтүмүшкө кайдыгер карабаган замандаштардын арасында таасын баага татуусуна табиятынан берилген окумуштуулук дарамет, устаттык мектептен алган таалими, талыкпастык жана изденүүчүлүк сапаттары менен жетишкендиги кадиксиз. Заман агымынан артта калбаган жаңычылдыгы да аны илим сересинде өз ордун алуусун шарттаган. Аны менен катар аталган аалым агартуучулук жана жетекчилик ишмердүүлүктү эриш аркак алып жүргөндүгү менен айырмаланып турган тарыхчылардын бири болгон. Илимде изги ийгиликтерди жараткан илимпоздун орошон ойлорунун учугун улаган өзүнүн илимий мектебин да түптөп кетүүсү окумуштуулардын ар бирине эле буюра бербеген таберик деп саноого болот.

Макалада профессор Т.Кененсариевдин Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхын изилдөөгө кошкон салымына баа берүү жана анын илимий мурастарын изилдөөнү илгерилетүү багытын ачып берүү максаты коюлду. Изилдөөчүлүк милдеттер катары төмөнкүлөр белгиленди:

-Т.Кененсариевдин Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхынын урунттуу учурларын изилдөөлөрүндөгү автордук жыйынтыктарына жана тыянактарына сереп салуу;

- Анын оторчулук доорундагы азаттык күрөштөрүн изилдөөдөгү ролуна баа берүү;

-Илимпоздун илимий мурастарын изилдөөнү илгерилетүү жаатында сунуштарды тариздөө.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөнүн максатын коюуда жана милдеттерин белгилөөдө Т.Кененсариевдин изилдөөлөрүнө тарыхнаамалык талдоо жүргүзүлдү. Бул изилдөөнүн объектисин жана предметин, жылынаамалык чегин аныктоо үчүн зарыл болду. Комплекстүү тарыхнаамалык баа берүүнүн негизинде гипотезаларды түзүүгө мүмкүнчүлүк жаралды. Андыктан автордун Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы боюнча макалалары менен монографиялары, ал тууралуу эскерүүлөр пайдаланылды. Изилдөөдө тарыхый изилдөөнүн жалпыга маалым объективизм, историзм, жана тарыхый кубулуштарга карата сынчыл ой-жүгүртүү принциптери жетечиликке алынды. Илимий изилдөөлөрдөгү жалпы усулдардан анализ-синтез, индукция жана дедукция, тарыхый-логикалык усулдар колдонулду.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Белгилүү тарыхчы, профессор Т.Кененсариевдин Кыргызстандын тарыхынын урунттуу маселелерине жаңы өңүттө кайрылуусу кайра куруу жылдарында эле башталган. Ушул учурларда кыргыз элинин унуткарылып калган же болбосо туура эмес каралып келген тарыхын, тарыхый инсандарынын таржымалдарын кайрадан карап, тактап чыгуу өрүш алгандыгы маалым. Мындан улам анын илимий жааттагы кийинки ийгиликтери эгемендүүлүк жылдарында жаралды десек болот. Изденүүдөн талбаган илимпоз бир топ эмгектерин тарыхчыларга жана жалпы эле тарых сүйүүчүлөргө тартуулады. Албетте ар кандай ийгиликтер жөн жерден жаралбастыгы, анын артында канчалаган көшөкөрлүк эмгек жатаары, белден кубат, көздүн майы кетээри маалым. Анын бул жагдайга келгенде илимге ырахаттануу менен мамиле кылгандыгы тегерегиндегилерге маалым эле. Бул тууралуу анын тайпалашы профессор Б. Торогельдиева: “Анын эмгекчилдиги, чыдамкайлыгы өзгөчө сапат. Ал Москвада аспирантурада окуп жүргөндө В.И. Ленин атындагы мамлекеттик китепканасында ачылгандан жабылганга чейин сейрек кездешүүчү китептерди окуп, үйрөнүүдөн ырахат алганы тууралуу айтып калчу. Билим берүү жана илимий чөйрөдө административдик кызматтарда иштегенине карабастан, 300дөн ашык илимий эмгектерди – монографияларды, макалаларды, окуу китептерин жана окуу-усулдук колдонмолорду жарыкка чыгарган”(Торогельдиева, 2022), -деп эскерген. Менимче, аны жакындан билген илим чөйрөсүндөгү инсандар баары эле ушундай пикирде болуулары анык. Аны даражалуу, сый урматтуу кылган сапаттардын бири кичи пейилдиги менен эмгекчилдиги болчу.

Т.Кененсариевдин илимий мурастарын талдоодо анын Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы боюнча урунттуу маселелерди изилдөөгө алуу менен өзүнүн төмөнкү концептуалдуу илимий жыйынтыктарын жана тыянактарын сунуш кылгандыгын белгилөөгө болот:

1.*Жаңы доордун өнүгүшүнүн жалпы тенденциясы – мамлекеттүүлүккө умтулуу болгондугун ачып көрсөтүүсү.* Автордун пикиринде бул мезгилдерде кыргыз элинин тилдик кулк-мүнөздүк, психологиялык, территориялык жалпылыгынын калыптанышынан улам саясий жалпылыкты (мамлекеттик түзүлүш) бекемдөөгө умтулуу келип чыккан. Мунун

алгачкы аракетин 1510-1533 (Мухаммед Кыргыз) болгон. Бирок, ички жана тышкы факторлордун жетишсиздигинен бул аракет аткарылган эмес. Жунгар хандыгынын басып алуучулук жүрүштөрү да ага мүмкүндүк бербеген. Саясий түзүлүшкө же болбосо мамлекеттүүлүккө умтулуу түштүктө башталган. Бул Ферганадагы Кокон хандыгынын түптөлүшү менен байланыштуу болгон. Ал өзүнүн ушул ойлорун бекемдөө менен Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөдө аталган хандыктын кыргыз тарыхынын ажырагыс бөлүгү катарында каралуусун, анын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир көрүнүшү болгондугу тууралуу концепциясын сунуштады. Бул багытта бир катар эмгектеринде ушундай көз караштарын чагылдырып, аны бекемдеп келди. Албетте айрым ача пикирлерге карабастан мындай пикири Кокон хандыгынын тарыхнаамасында орун алды десек болот. Бул аркылуу ал хандыктын этникалык таандуулугу маселеси боюнча суроону чечүү менен анын фергана тургундарынын ортолук мүнөздөгү саясий түзүлүшү экендигин ырастай алды.

2. XX кылымдын экинчи жарымынан 1917-жылдарга чейинки Орусия империясынын үстөмдүгү мезгилин колониялык доор катары сыпаттоосу. Советтик тарыхнаамада кыргыз элинин ыктыярдуу кошулушу жана анын натыйжасынын дээрлик прогрессивдүү болгондугу тууралуу саясий конъюктуралык көз караш үстөмдүк кылгандыгы маалым. Т.Кененсариев оторчул бийликтин орнотулушунун басып алуучулук мүнөзүн сыпаттоо менен аны ишке ашырылуусунун жылнаамалык чеги боюнча өз сунуштарын сунуштаган. Мында ал Кыргызстандын түндүк аймактарынын Орусияга каратылышы 1868-жылы толук түрдө аяктагандыгы, ал эми түштүк аймактарынын 1873-76-жылдардагы жалпы ферганалык азаттык күрөштөрүнүн натыйжасында тикеден тике басып алынгандыгы боюнча бүтүмгө келген. Анын бул пикирине карата окумуштуунун курбалдаш, кесиптеш досу, белгилүү тарыхнаамачы, профессор Ж.Жакыпбеков: “Т. Кененсариевдин Кыргызстандагы тарых илиминин өнүгүшүндөгү орду, анын Кыргызстандын бүткүл аймагынын Орусияга каратылышынындагы (покорение – Ж. Ж.), адегенде дипломатиялык – соода жолу менен, андан кийин драмалуу аскердик жүрүш менен коштолгон тарыхый процессти кеңири панорамада изилдеген окумуштуу экендигинде” (Жакыпбеков, 2019), - деп, өзүнүн таасын баасын берген. Ал жарым кылымдан ашуун империялык үстөмдүк мезгилиндеги орусташтыруу жараянындагы колониялык саясаттын принциптеринин маани маңызын ачып берүү менен оторчулук доор катары кароону сунуштаган. Анын көп жылдык изилдөөлөрүнүн негизги жыйынтыктары тарыхчынын акыркы эмгектеринин бири болгон «Кыргызстан оторчулук доорунда (1855– 1917)» (Кененсариев, 2019) аттуу көлөмдүү монографиясында кеңири чагылдырылган.

3. Эркесиз доордогу элдик чыгууларга этибар берип, азаттык күрөштөрүнүн алкагында каралуусуна салым кошуусу. Окумуштуунун азаттык идеялары, жана күрөштөрү, алардын жетекчилери тууралуу изилдөөлөрү аны Кокон хандыгынын тарыхына арналган изилдөөлөрүнүн орчундуу бөлүгүн түзөт. Андан кийинки оторчулук доордогу элдик көтөрүлүштөрдү азаттык күрөштөрү катары баалоодо анын орду чоң. Т. Кененсариев бир катар изилдөөлөрүндө [1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү](#) кыргыз элинин азаттык кыймылдарынын бараандуу барактары экендигин чагылдырып келген. Анын бул багыттагы алгачкы макаласы колониялык саясатты талдоого алган изилдөөсү болгон (Кененсариев, 1999). Т. Кененсариевдин демилгеси менен 1998-жылдын 17-май күнү Ош мамлекеттик университетинде Анжиян көтөрүлүшүнүн 100жылдыгына карата илимий конференция өткөрүлгөн. “Конференцияда Анжиян көтөрүлүшүнүн чыгуусунун чоо-жайы, көтөрүлүшкө карата кыргыз элинин мамилеси, анын сабактары талкууланып, аталган көтөрүлүшкө

кыргыз элинин азаттык күрөштөрүнүн бири катары баа берилген. Катышуучулардын айрымдары тарабынан бул көтөрүлүштү «Анжиян-Кыргыз көтөрүлүшү» деп атоо жөнүндө да сунуштар айтылган»(Авазов,2014, 82-б) . Эске салсак, ал кыргыз тарыхнаамасындагы атайын изилдөөгө алынбаган бул теманы менин изилдеп калуумдун демилгеси болгон. Алгач студенттик учурда Т.Кененсариевдин жетекчилигинде «XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы элдик кыймылдар жана падыша өкмөтүнүн аларга карата мамилеси (Фергана өрөөнүнүн материалдары боюнча)» деген темада дипломдук иш жазылды. Мындан улам ушул багыттагы изилдөөлөрдү илгерилетип 2004-жылы Т. Кененсариевдин жетекчилигинде “*Анжиян көтөрүлүшү: генезиси, жүрүшү, жыйынтыктары*” деген темада кандидаттык диссертация жакталды. Бир топ жылдар аралыгында көлөмдүү эмгектер, анын ичинде Т. Кененсариев менен авторлоштукта жазылган «Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар»(Кененсариев, Авазов,2002), «Чыйбыл болуш жана Анжиян көтөрүлүшү»(Авазов, 2014), «Анжиян көтөрүлүшү : Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан»(Авазов, 2016),“1916-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү көтөрүлүш” (Авазов, 2017),“ (Жалал-Абад, 2017) деген аталыштагы монографиялар жарык көрдү. Бул китептедин алгачкы окурманы, сынчысы да, нускоочусу да устатым Ташын агай болду. Ушул эмгектерде жана бир топ илимий макалаларда колониялык доордогу азаттык күрөштөрүнүн кульминациясы катары 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн жыйынтыктары падышачылык Орусиянын Фергана өрөөнүндөгү гана эмес жалпы Түркстандагы колониялык саясатта бурулуш жасоого алып келгендигин жана 1916-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн баштапкы очогу бири бири менен себеп- натыйжалык байланыштагы окуялар катары чагылдыруу аркылуу тарыхый маанисин тарыхнаамалык таризде жаңыча сыпаттоого аракеттер жасалды.

Дагы бир эске салчу жагдай Т.Кененсариев ар дайым аталган окуянын мааракелик жылдарын эске салып, бизге да тапшырмаларды берип өз изилдөөлөрүн жарыялап турчу. Кийинки учурларда автордун бул багытта “Анжиян-Кыргыз көтөрүлүшүнө 115 жыл”(Кененсариев,2013),- деп аталган маарекелик изилдөөсү интернет айдынында жарыяланган. Кайрадан анын демилгеси менен 2018-жылдын 18-май күнү, арадан туптуура 30 жыл өткөндөн кийин ОшМУда Кыргызстан элдеринин тарыхый жана маданий мурастарынын “Мурас” Фонду менен бергеликте Анжиян көтөрүлүшүнүн 120 жылдыгына арналган “Анжиян көтөрүлүшү: Орус отор саясатына каршы азаттык кыймылдардын башталышы жана анын проблемалары” аттуу Анжиян көтөрүлүшүнүн 120 жылдыгына эл аралык илимий-практикалык кереге кеңеш өткөрүлгөн. Анын жүрүшүндө “Анжиян көтөрүлүшү: Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан” деген китебимдин бет ачары уюштурулду. Т.Кененсариев аталган көтөрүлүш жөнүндөгү баяндамасында анын – “Азиялык ойгонуунун” бир көрүнүшү болгондугун, аны өз алдынча болгон локалдуу окуя эмес, XIX кылымдын акырындагы Орусиянын колониялык саясатынан келип чыккан системдик кризистин чагылышы катары кароо боюнча кай бир урунттуу жактарын белгилеген.Ал Анжиян көтөрүлүшү – орус серепчилеринин айтканындай диний толкундоо эмес, ал саясий, экономикалык, маданий-идеологиялык, диний белгилерди камтыган зор тарыхый окуя катары, кыргыздардын колониалдык бийликке каршы чыккан алгачкы көтөрүлүшү таризинде 1916-жылкы “көтөрүлүштүн карлыгачы” катары сыпаттаган. Өткөн жылы бул окуяга 125 жыл толду, бирок, агай бар кезиндегидей бул маселе көтөрүлгөн жок, мен да чабалдык кылдым.Айрым инсандардын демилгеси менен Жалал-Абадта чакан чөйрөдөгү илимий иш чара менен чектелдик.

Отор доорундагы олуттуу окуялардын бири 1916-жылдагы жалпы Түркстан аймагын камтыган ири масштабдагы көтөрүлүш болгондугу маалым. 1916-жылкы улуттук-боштондук күрөштүн өбөлгөлөрү жана себептери көп жана ар түрдүү болгондугу талашсыз. Бул жагдайга кайрылган Т.Кененсариев анын себептери “1850-жылдардан 1916-жылга чейинки болуп келген бардык саясий, экономикалык, социалдык жана маданий, атүгүл жеке инсандыкка чейинки майда-барат факторлордун суммасы” болгондугуна токтолгон. Ал мында көтөрүлүштүн чыгышы Орусия империясынын борбордогу саясатчылары тарабынан иштелип чыгылган алысты болжогон стратегиялык максат – “орусташтыруу” концепциясынын(Кененсариев 2016,11-б) жыйынтыгы экендигин ачык көрсөткөн. Аталган маселе анын 100 жылдыгын белгилөөнүн жүрүшүндө тарыхчылар менен катар эле айрым коомдук уюмдардын, саясатчылардын, журналисттердин жана түрдүү ишмерлердин иликтөө объектисине айланды десек жаңылышпайбыз. Тилеке каршы, 1916-жылдагы көтөрүлүш саясий өңүттө да талкууга алынып айрым саясатчылардын коомчулуктун бүйрүн кызыткан баа берүүлөрүнө учураган. 2015-жылдын 11-ноябрында Бишкек шаарынын Достук мейманканасында 1916-жылкы каргашалуу окуяларды, улуу көтөрүлүштү жана Үркүндү изилдөөгө алып жүргөн тарыхчы-илимпоздордун жана коомдук ишмерлердин катышуусунда “1916-жылкы көтөрүлүш: мааниси жана сабактары” деген темадагы илимий-практикалык жыйын өткөрүлгөн. Бул жыйынга катышкан Т. Кененсариев жыйындын катышуучуларынын арасында аны башка нукка бурууга, 1916-жылкы кыргыз элинин кайгылуу жоготууларын “тукум-курут (геноцид)” деп баалоого кызыкдар айрым коомдук ишмерлер болгондугун белгилеген(Кененсариев, 2015).Ал: “1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүштү “улуттук” деп баалоодон эч качпашыбыз керек. 1873-76-жылкы Ферганадагы көтөрүлүш, 1898-жылкы Анжыян көтөрүлүшү сыяктуу эле, 1916-жылкы көтөрүлүш да мүнөзү боюнча улуттук боштондук көтөрүлүш катары каралышы зарыл”(Чоротегин, 2016, 66-67-б.),-” деген жыйынтыкка келген. Ал мындай изилдөөлөрү менен катар даректүү аталган азаттык күрөшүн изилдөөнүн булактык казынасын көбөйтүүгө да салым кошту десек жаңылышпайбыз. К. Молдокасымов тегин жерден “агай (Т.Кененсариев – А.Э.)өмүрүнүн аягына чейин архивдерде талбай эмгектенген окумуштуулардын бири, ал гана эмес жалгызы десек жаңылбайбыз”(Молдокасымов, 2022, 45-б), -деп калыс баасын айтпаган чыгаар. Белгилей кетүүчү жагдай аталган окуяны жана жалпы эле падышачылык доорун изилдеген окумуштууларга 1916-жылдагы көтөрүлүш Орусиянын Мамлекеттик думасынын жабык эшик артындагы жыйынында каралгандыгы белгилүү болгондугуна карабастан, ал боюнча жетиштүү маалыматтар жана депутат А.Ф. Керенскийдин баяндамасы колго алынбай келген. Дал ушул белгилүү, бирок, кенири белгилүү болбогон документтин электрондук нускасынын КРСУнун профессору, техника илимдеринин доктору Мурат Суюмбаев тарабынан “Доклад А.Ф.Керенского о событиях 1916 года в Туркестане на закрытом заседании Государственной думы” деген аталыштагы макаласынын жарыяланышы кыргыз тарыхчыларынын арасында талкууга жол ачты десек болот. Тарых илимдеринин доктору профессор Т.Кененсариев жарыяланган жогорудагы материалда “сенсациялуу маалыматтар жок,” - деп баалап, ал Керенскийдин баяндамасынын түп нускасы эместигин, “кыргыз тарыхчыларынын милдети анын түп нускасын табуу керек,”- деп белгилеген. Автор жогорудагы материал «Керенский, А.Ф. «Такое управление государством не допустимо»»: доклад на закрытом заседании Государственной думы. Декабрь 1916 г. « деген аталышта “Исторический архив” басылмасынын 1997-жылдагы №2 санында жарыялангандыгына токтолгон(Кененсариев, 2015). Өз пикиринин жыйынтыгында автор профессор М.

Суяубаевге тарыхчы болбосо да материалды жарыялагандыгына ыраазычылык билдирген. Ошондой эле Т. Кененсариев жарыяланган материалдагы “көчмөндөргө карата «план ченемдүү жана системалуу кырып жоюуулар болгон» деген маалыматка таянып алышып айрым серепчилердин этникалык тазалоо жана геноцид жөнүндөгү ойлорду уялатуу боюнча пикирлерине кошулбай тургандыгын билдирген. Бул тарыхый баяндаманын түп нускасын ал Кыргызстандын архив кызматкерлери менен бирге Санкт-Петербург шаарындагы архивдерге барган илимий сапары учурунда таап келип, коомчулукка маалымдаган(Молдокасымов, 2022,46-б).

4. *Инсан таануунун илгерилешине олуттуу салым кошуусу.* Т.Кененсариев эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тартып инсан таануу жаатында изилдөөлөрдү колго алуу менен ага из салган илимпоздордун бири болду. Ал аталган доордогу бир катар инсандардын инсандык, башкаруучулук бейнелерин ачып берүү менен бул жаатта бир топ ийгиликтерди жаратты. Алардын катарында Ажы бий, Кубат бий, Нүзүп миңбашы, Жаркын айым, Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул аталык, Мамыр Мерген уулу, Абылдабек, Молдо Исхак – Полот хан сыяктуу көптөгөн тарыхый инсандар тууралуу изилдөөлөрүн тартуулады. Анын инсан таануудагы ишмердүүлүгүн К. Молдокасымов:”Курманжан датканын 180 жылдыгы (1991-ж), Молдо Исхактын (Полот хандын) 150 жылдыгы (1994), Кокон көтөрүлүшүнүн 120 жылдыгы (1996), Анжыян көтөрүлүшүнүн 100 жылдыгы (1998), Ош шаарынын 3000 жылдыгы (2000) жана башка көптөгөн республикалык жана эл аралык илимий жыйындарды өтө жогорку деңгээлде өтүшү Ташманбет Кененсариев агайдын эмгеги болгон”(Молдокасымов, 2022,46-б),- деп эскерген. Белгилей кетсек Ташын агай бул инсандардын тарых таржымалын изилдеп гана тим болбостон, аларды даңазалоо багытында албан иштерди аткарган.

Корутунду. Кесиптештеринин, устат-шакирттеринин таасын баасына татыган таберик тарыхчы Т.Кененсариевдин илимий жыйынтыктарынын айрымдарына гана сересеп салынды. Т.Кененсариевдин илимий изилдөөсүнүн жылнаамалык чеги жаңы доорду, анын ичинде хандык жана колониялык мезгилди камтыганы менен окумуштуунун изилдөөчүлүк мурасы байыркы мезгилдердеги “Улуу көч” жараянынан тартып эгемендүүлүк доорундагы олуттуу окуяларга чейинки, ошондой эле “Манас” эпосунун изилдөөнүн тарыхын жана анын тарыхыйлуулугу тууралуу изилдөөрдү кучагына алат. Илимде ийгиликтерди жараткан изилдөөчүнүн өмүрү ишмердүүлүгүн, илимий мурастарын изилдөөнү илгерилетүүдө кыргыз тарыхнаамасынын эртеңи үчүн төмөнкү сунуштарды сунуштайбыз:

1.Окумуштуунун инсандык, агартуучулук, илимпоздук жана жетекчилик сапаттарын, өмүрү ишмердүүлүгүнүн орчундуу учурларын толук жана кеңири ачып берүү багытында :

–Т.Кененсариевдин - инсандык, агартуучулук,илимпоздук жана жетекчилик сапаттарын ачып көрсөтүү;

–Анын 1985–2006 –жылдар аралыгындагы ОМПИ жана ОШМУдагы ишмердүүлүгүн чагылдырууда тарых бөлүмүнүн башчысы, тарых, укук таануу факультетинин деканы, кафедра башчысы, ОшМУнун окуу иштери боюнча проректору кызматтарын аркалаган жылдарын изилдөөгө алуу;

–ЖАМУдагы ректор катары ишмердүүлүгүн иликтөө(2008-2010-жж);

–Баш калааны баанектеген 2006-2021-жж жылдар аралыгында Кыргыз-Орус Славян университетинде, Дипломатиялык академияда, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде,“Манас жана

Айтматов таануу” Академиясында иштеген мезгилдериндеги ишмердүүлүктөрүн чагылдыруу;

2. Илимий мурастарына илимий баа берүүнү тереңдетүү багытында:

–Т.Кененсариевдин “Улуу көч” теориясына жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхынын ар кайсы өңүттөрүн изилдөөгө кошкон салымын ачып берүү;

–Эгемендүүлүк доорундагы Кыргызстандын саясий, социалдык, экономикалык өнүгүүсү, идеология менен байланышкан саясат таануу жаатындагы изилдөөлөрүн талдоого алуу;

–Кененсариевдин илимий мектебинин калыптанышын, илимий мектептин илимий багытында анын концепцияларынын чагылышына сереп салуу;

–Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы, тарых илиминин теоретиялык-методологиялык негиздери жана тарыхты окутуу боюнча сунуштарын, практикада колдонулушу маселелерин талдоо.

Жыйынтыктап айтканда устатыбыз кыргыз тарых илиминде өзүнүн бараандуу изин калтырган, эчендеген жаштардын турмуштан ордун табышына себепкер болгон данакер, илимдин нагыз баба дыйканы эле десек ашыкча болбос. Биз муну сыймык менен айта алабыз. Ал түптөгөн мектеп жана анын пикирдештери анын концептуалдуу ойлорун улай берет деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Б. Торогельдиева. Ташин Кененсариев как ученый внесший значительный вклад в изучении истории Кокандского ханства//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр:Илимий эмгектер.Б.,: 2022.
2. Ж.Жакыпбеков Чабыты кенен ою терең тарыхчы // (Профессор Т. Кененсариевдин инсандык портретине сүртүмдөр)//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр.:Илимий эмгектер.Б.,: 2022. 140-б.
3. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917). Бишкек.: Махprint, 2019. 760б.
4. Кененсариев Т. Анжиян көтөрүлүшү жана колониялык саясат // Все про Ош. 1999.Вып. 2. 68-69-б.
5. Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү постсоветтик доордог изилдөөлөрдө (тарыхнаамалык сереп)// ОшМУ Жарчысы. 2014. № 4-2. 82-б.
6. Кененсариев Т.Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар.- Ош., 2002, 154 б.
7. Авазов Э. Чыйбыл болуш жана Анжиян көтөрүлүшү.-Жалал-Абад, 2014.
8. Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү: Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан.- Ош, 2016.
9. Авазов Э.А. 1916-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү көтөрүлүш.- Жалал-Абад.-2017.
10. Кененсариев Т. Кыргызско-Андижанскому восстанию 115 лет <http://akipress.org/kghistory/news:13536>
11. Кененсариев Т. Улуу Көтөрүлүштүн өбөлгөлөрү жана себептери //Улуттук боштондук көтөрүлүшкө жана Улуу Үркүнгө 100 жыл: Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган илимий-методологиялык колдонмо. - Бишкек, 2016.11-б.
12. Кененсариев Т. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тарыхый маанисин тастыктоо – учурдун актуалдуу талабы// http://oipikir.barakelde.org/unews/un_post:7020y 24.11. 2015.

13. Чоротегин Т. Улуттук боштондук көтөрүлүшкө жана Улуу Үркүнгө 100 жыл: Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган илимий-методологиялык колдонмо. - Бишкек, 2016 .66-67-б.
14. Молдокасымов К. Агай тууралуу эскерүү өтө аянычтуу)//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр:Илимий эмгектер. Б.,: 2022. 4546-б.
15. Кененсариев Т Опубликованный «доклад Керенского»не является оригиналом, и задача кыргызских историков найти его. [http:// kghistory. akipress.org/unews/un_post:7046/1](http://kghistory. akipress.org/unews/un_post:7046/1) Декабрь 2015.